

Azərbaycan ədəbiyyatı

Ortaq yazılı ədəbiyyat

UOT: 821.512.162(091)

Ülkər Zakirqızı (Məmmədova)*

**ƏRƏBDİLLİ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA
EŞQ ANLAYIŞININ LİRİK VƏ FƏLSƏFİ MAHİYYƏTİ**

Xülasə

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində ərəbdilli nümunələr xüsusi mövqedə dayanır. Qədim ərəb ədəbiyyatının müxtəlif istiqamətlərdə inkişaf edən nümunələrindən biri də lirik janrdır. Məqalədə ərəb ədəbiyyatının lirik janrının tarixi barədə qısa məlumat verilir. Eyni zamanda ərəbdilli Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli şairlərindən İsmayıl ibn Yəsər (VII-VIII əsrlər) və Bərekəveyh Zəncani (X əsr) şeirlərindən nümunələr verilmişdir. XII əsrin ədəbiyyatı, fəlsəfi məzmunlu əsərlərin sayca çoxalması ilə fərqlənir. Bu xüsusiyyət Azərbaycan ədəbiyyatına öz təsirini göstərmişdir.

Sufi alimlərindən Abunnəcib Sührəvərdi, Şihabəddin Ömər Sührəvərdi yaradıcılığında məhəbbətlə bağlı fəlsəfi ideyalar və şeirlər məqalədə öz əksini tapmışdır.

Burada panteizmin yaradıcısı Eynəlküzat Miyanəçi və işraqilik fəlsəfəsinin banisi Şihabəddin Yəhya Sührəvərdinin ideyaları və eləcə də şeirlərindən nümunələr verilmişdir.

Açar sözlər: Şərq, Azərbaycan, ərəbdilli, lirik, fəlsəfə, panteizm, işraqilik

**LYRICAL AND PHILOSOPHICAL ESSENCE OF THE CONCEPT
OF LOVE IN ARABIC-SPEAKING AZERBAIJANI LITERATURE**

Summary

In the history of Azerbaijani literature, Arabic-speaking samples occupy a special place. Among these examples stand out lyrical genres that reflect many aspects of ancient Arabic literature. The article gives a brief overview of the history of the lyrical genre in Arabic literature. Also fragments of lyrical poems of the great poets of the Arabic-speaking Azerbaijani literature, Ismail ibn Yasar (VII-VIII cc.) and Berekeveyh Zenjani (X century) were also shown.

The literature of the XII century is distinguished by an increase in the number of works of philosophical content. This feature also influenced Azerbaijani literature. The article notes that in the works of Sufi scholars Abu al-Najib al-Suhrawardi, Shihab al-Din Umar al-Suhrawardi, there are philosophical ideas and poems related to love. Here are briefly presented the ideas of the founders of the pantheism of Aynalkuzat Miyanedji and Shihab al-Din Yahya al-Suhrawardi's ishragism on this topic, as well as samples of their poems.

Key words: East, Azerbaijan, Arabic-speaking, lyric, philosophy, pantheism, illuminationism

**ЛИРИЧЕСКАЯ И ФИЛОСОФСКОЕ СУТЬ ПОНЯТИЯ ЛЮБОВЬ
В АРАБОЯЗЫЧНОЙ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ**

Резюме

В истории азербайджанской литературы арабоязычные образцы занимают особое место. Среди этих примеров выделяются лирические жанры, которые отражают многие аспекты древней арабской литературы. В статье дается краткий обзор истории лирического жанра в арабской литературе. Также были показаны фраг-

* Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru.

менты лирических стихотворений великих поэтов арабоязычной азербайджанской литературы Исмаила ибн Йасара (VII-VIII вв.) и Баракавейха Занджани (X век).

Литература XII века отличается увеличением числа произведений философского содержания. Эта особенность повлияла также на азербайджанскую литературу. В статье отмечается, что в творчестве суфийских ученых Абуннаджиба Сухраварди, Шихабалдина Омара Сухраварди присутствуют философские идеи и стихи, связанные с любовью. Здесь кратко представлены идеи основателей пантеизма Айналкузата Мийанеджи и ишрагизма Шихабалдина Йахйи Сухраварди на эту тему, а также образцы их стихов.

Ключевые слова: Восток, Азербайджан, арабоязычный, лирика, философия, пантеизм, ишракизм

Giriş. Şərq ədəbiyyatının tarixi, forma və məzmun xüsusiyyətləri barədə dünya alimləri, filoloqları çoxlu sayda, müxtəlif istiqamətli əsərlər yazmışlar. Bu tədqiqatlarda əsrlər boyu zənginləşən nümunələr üslub və formasına görə sistemləşdirilmişdir. Bəzən ənənəvi yollarla yaranan sənət inciləri zaman keçdikcə digər ədəbi qanunlardan da bəhrələnərək yeni, orijinal əsərlərin meydana çıxmasına səbəb olmuşdur. Akademik İ.Y.Kraçkovski dünya təcrübəsində üç poetik sistemin mövcudluğunu göstərmişdir: 1) Yunan sistemi; 2) Hind sistemi; 3) Ərəb sistemi [1, s.361].

Orta əsrlər Azərbaycan, fars və digər Şərq xalqlarının ədəbiyyatına ərəb ədəbiyyatşünaslığının təsiri dəfələrlə qeyd edilmişdir. Şərq poetikası dedikdə hər şeydən əvvəl ərəb ədəbiyyatşünaslığından qaynaqlanmış nitq növlərinin bir sıra qaydaları, formaları canlanır. Çünki kökləri qədim ərəb nəzminə və nəsrinə aid məzmun və formalar digər Şərq xalqlarının ədəbiyyatına ənənəvi şəkildə ötürülmüş, sonrakı dövrlərdə bəzi inkişaf dəyişikliyi baş vermişdir. Orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatının tədqiqi zamanı Şərq poetikasının forma və məzmun xüsusiyyətlərini bilmək, qədim köklərdən bəhrələnərək yaranmış bu xəzinənin əlaqəli şəkildə təsviri daha maraqlıdır.

Qədim və orta əsrlərdə şeirlər müxtəlif mövzularda yaradılmışdır. Poeziyada həmin mövzu rəngarəngliyinə müxtəlif zamanlarda fərqli münasibətlə yanaşılmışdır. Əgər cahiliyyə dövründə şeir bir neçə mövzunu əhatə edirdisə, sonrakı əsrlərdə o, vahid mövzuda olurdu.

Tədqiqatçılar cahiliyyə qəsidə kompozisiyasını şərti olaraq bir-birindən fərqlənən, ardıcıl düzülmüş on bir mövzudan yarandığını bildirirdilər. Onlardan biri də şairin lirik çıxışı idi.

“Məhəbbət” və “eşq” anlayışı hər zaman bədii ədəbiyyatın əsas mövzularından biri olmuşdur. Qədim dövrlərdən bu günə qədər söz sənətində şairlərin, katiblərin böyük ustalılıqla qələmə aldıkları əsərlərində insan hisslərinin tərənnümünə geniş yer verilmişdir. Həmin sevginin ünvanı müxtəlifdir. Bəşər övladları Tanrının yaratdığı bütün gözəlliklərə biganə qalmamış, ona məftunluğundan irəli gələn duyğularını ilhamının köməyiylə kəlmələrin qəlibində yerləşdirmişdir.

Ərəblərin qəsidədə lirik girişləri nəsim adlandırmışlar. Burada qadın gözəlliyi tərənnüm olunur, şair öz məhəbbət əzabından danışır, sevgilisini və onunla görüşünü təsvir edirdi. Hər zaman göstərilirdi ki, özünə hörmətlə yanaşan hər bir şair qəsidəsində həmin mövzuya toxunurdu.

Misir alimi Ömər Fərrux bildirirdi ki, cahiliyyədə qadın tərənnümü iki yolla edilirdi: əxlaqlı və açıq. Əxlaqlı qəzəldə sevgilisinin adını şeirdə yazan şair az olurdu. Açıq qəzəldə şair sevgilisini cismani şəkildə tərənnüm edirdi [2, s.71].

Ərəbdilli ədəbiyyat tarixi kitablarına nəzər saldıqda əməvilər dövründə inkişaf etmiş lirik hekayətlər, hisslərin tərənnümü barədə ayrıca danışılmalıdır. Çünki bu mərhələdə həmin mövzunun yaranma istiqamətini sonrakı ədəbiyyat üçün özül hesab etmək mümkündür.

Müsəlman mədəniyyətinin mərkəzi sayılan bəzi məkanlardan fərqli olaraq Ərəbistanın mühüm şəhərlərindən olan Hicazda şeirin inkişafı VII-VIII əsrlərdə fərqli axarda inkişaf etməyə başlamışdır. Hicaz əsasən siyasi, dini mövzulardan uzaq əyləncəyə meyilli poeziyanın tərəqqi məkanına çevrildi. İnsan duyğularının bəşəri tərəflərinin qabardılması, məhəbbət hisslərinin müxtəlif ifadələrlə, tərzlərlə tərənnümü o dövrün Hicaz lirikasının əsas məqsədlərindən idi.

Əməvilər dövründə (622-750) şairlər forma cəhətdən qədim ənənələrdən tədricən uzaqlaşmağa başladılar. Digər janrlarda olduğu kimi lirik şeirlər də yeddi-on beytdən ibarət müstəqil şəkildə söylənilir və “lirik qəzəllər” adlandırılırdı.

İbn Rəşiq təşbib, qəzəl və nəsibin eyni olduğunu göstərirdi. Nöqsanlardan biri kimi o, şeirdə nəsibi artırır, mədhi azaltmağı qeyd edirdi. Bir şair Nəsr bin Səyyara (...-748) yüz beyt nəsib, on beyt mədhi olan urcuzəni verir. Nəsr ona deyir: “Vallah sən incə söz, lətif məna qoymamısan. Lakin sənə nəsibin mədhinə mane olmuşdur” [3, s.163]. İbn Rəşiq bildirirdi ki, təşbib gəncliyin yolu və əsası yüksəlişdir. Gənc uşaqlıq halından çıxır.

VII-VIII əsr lirik şeirləri iki istiqamətdə inkişaf etmişdir. Biri melodiyanın müşayiətilə zadəganlar qarşısında oxunan hissələrin açıq-saçıq ifadə olunduğu şəhər (hadari) poeziyası idi. Digəri isə platonik məhəbbət əsasında formalaşmış, iki talesiz gəncin məhəbbətindən bəhs edən bədəvi (üzrü) şeirləri idi. Bədəvi lirikasının tarixdə bir neçə məşhur nümayəndəsi olmuşdur.

Əksər ərəbdilli ədəbiyyat tarixlərində Əməvi dövrünün qəzəl bölümünə diqqət yetirdikdə şəhər (hadari) lirikasının görkəmli nümayəndələri arasında ən məşhur şairlər kimi Ömər ibn Əbi Rəbiə (644-712), Əhvəs (655-728), Ərci (təx.694-təx.738) haqqında məlumatlara və şeirlərindən nümunələrə rast gəlinir. Maraqlı doğuran bir məsələni xüsusi vurğulamaq lazımdır ki, bəzən şəxsiyyəti və yaradıcılığında məhəbbət hissələrinin zənginliyi nəzərə alınaraq şəhər lirikasını Ömər ibn Əbi Rəbiənin adı ilə bağlayırlar.

Üzrü qəzəllərin də bir neçə məşhur nümayəndələri olmuşdur. Onlardan Qeys ibn Zərihin (...-təx.687), Cəmil ibn Məmarın (təx.660-təx.701), Qeys ibn Mulavvahnın (645-688) adlarını göstərmək mümkündür. Bu şairlərin həyat hekayətləri demək olar ki, bir-birlərinə çox bənzəyirdi. Onların arasında ən məşhuru və faciə ilə bitən məhəbbəti sonrakı dövr şairlərinin əsər qəhrəmanına çevrilən Məcnun kimi tanınan Qeys ibn Mulavvah, yəni Məcnun–Leylidir.

Ərəbdilli Azərbaycan ədəbiyyatında digər mövzularla yanaşı, lirik şeirlər də vardır. Əməvi dövründə yaşamış, yaradıcılığında mədhləri, həcvləri, mərsiyələrlə filoloqların müzakirə etdiyi İsmayıl ibn Yəsarin şeirləri arasında lirik mövzuya rast gəlinir. Onlardan biri haqqında mənbədə bildirilir ki, şairin şeirini eşidən Əməvi xəlifəsi Vəlid ibn Yəzid (706-744) onun kimin tərəfindən yazıldığını soruşmuş, müəllifin İsmayıl ibn Yəsar olduğu bildirilmişdir. Bu xəbər şairə çatdıqda o, xəlifənin qarşısına gəlmiş və aşağıdakı lirik beytlərin də daxil olduğu qəsidəsini ona oxumuşdur:

*Kəlsəm, sən və narahatlıq, ey Kəlsəm
siz mənim gizli dərmanımsınız.
Məni gözlənilmədən yaxalayan məhəbbətimi
insanlardan gizlədirəm.
ən ağıllı olan şey məhəbbətin gizliliyidir.
Şübhə olmayan yerdə məni haqsızlıqla məzəmmət etdi
sən isə bizim aramızdakı məzəmmətsən.
Aydın şəkildə onun gizlətdiyini göstərirəm
sənə aid olandan imtina edərək irəliləyirəm [4, s.289].*

Xəlifə Vəlid ibn Yəzid şairin şeirindən təsirlənərək müğənnilərə onu oxumağı, mükafat kimi İsmayıl ibn Yəsara paltarlar və hədiyyələr verməyi, Mədinə şəhərində onun azad hesab olunmasını əmr etmişdir.

Mənbənin verdiyi məlumatdan da aydın görünür ki, öz istedadına, ilhamının qüdrətinə güvənən hər bir şair mütləq qəsidəsində lirik parçanı təqdim edərmiş.

Ərəbdilli Azərbaycan ədəbiyyatının müxtəlif dövrlərində şairlərin lirik şeirlərinə rast gəlinir. Onlardan biri də X əsrdə yaşamış Bərkəvəyh Zəncaninin dövrümüzə gəlib çatmış beytləridir. Burada şair Leyla adlı bir qıza olan sonsuz eşqini çəkinmədən dilə gətirmişdir:

*Geri dönməyən ömür ötüb keçdi.
Nə zaman Leyla arzulanmamışdır?
Qocaldım, ancaq Leylanın məndəki xatirəsi təzədir.
Baş ağardı, ürək isə qaraldı.*

*Leylanın qardaşları mənə səfəri məsləhət bildilər.
Dedim: Sizin fikriniz düz deyildir [5, s.324].*

İslam aləmində müxtəlif təriqətlərin yaranması lirik məzmun daşıyan “məhəbbət” anlayışının mahiyyətinə fərqli məzmunu da qatmışdır. Əsasən mistik ədəbiyyatlarda bu özünəməxsus şəkildə başa düşüldü. Sufilərin dünyagörüşündə həmin anlayış bəşəri duyğulardan uzaqlaşaraq əbədi bir səadət sevdasına çevrildi.

Məlumdur ki, “eşq” sözü ərəbcə “عشق” feilindən yaranmış, “aşıq olmaq, sevmək, çox sevmək” mənalarını ifadə edir. Elmi və bədii ədəbiyyatlarda bu kəlməyə fərqli yozumlar verilmişdir. Sufilərin təbirincə, bəzi alimlər eşqin sirrini elə hərflərin özündə gizləndiyini göstərmişdir. “Ayn” və “şin” hərfləri eşqdır, “qaf” hərfi isə qəlbə işarədir. Ürək aşiq deyilsə, boşdur. Aşıq olunca aşinalıq qazanılır. Eşq göz və görmə ilə başlayır. “Ayn” hərfi başlanğıcda “eşq”in hərflərinə səmimiyyətlə yaxınlaşır. Aşıq şövlə dolu şərabi içir. Bu vəziyyət “şin” hərflə ünsiyyət saxlayar. Bunu izləyən aşiq özünü itirər və məşuq da dirilər. “Qaf” hərfi isə aşıqın məşuqla var olduğunu göstərir [6, s.130].

“Eşq” sözünün daşdığı mənalara gəlincə, sufilər onu “məcazi” və “həqiqi” olmaqla iki qismə ayırırdılar. “Məcəzi eşq” dedikdə, insanın gözü önündə bəşəri bir sima, yəni qadın obrazı canlanır. Bu barədə əvvəldə lirik şeirlərdən danışılarkən bəhs olunmuşdur.

Sufilərin təbirincə “eşq” anlayışının digər növü “Həqiqi eşq” adlanırdı. Bu növün izahı bəşəri duyğulardan fərqlənirdi. Fəlsəfi ədəbiyyatların aparıcı məsələlərindən sayılan həmin terminin izahına sufi ədəbiyyatlarda daha çox təsadüf olunur. “Həqiqi eşq” dedikdə, əsasən bəndənin Allaha bəslədiyi eşqdən bəhs edilir. Hədislərin birində “Mən gizli xəzinə idim, bilinməyi arzu etdim, aləmi yaratdım” deməsi ilahi sevginin qaynağıdır [6, s.24].

İnsanın qəlbində təbiətin gözəlliklərindən, vətənə bağlılıqdan, bəşər övladlarının bir-birinə bəslədiyi duyğulardan başqa fərqli bir hiss də alovlanır. Bu həmin hisslərdən ən ucada dayananı bəndənin öz Tanrısına olan sevgisidir. Şərq ədəbiyyatından ali eşq sayılan İlahi sevgini, Ona qovuşmaq arzusunu vəsf edən çoxlu sayda nümunələr vardır.

Bəndənin Allahı tanıması yalnız ona bəslədiyi sevgilə, eşqlə bəlli olur. Əgər insan Allahı sevdini söyləyərsə, o zaman Onun yaratdıqlarını da eyni şəkildə sevməlidir. Belə ki, o, Yaradana görə yaradılanı sevməlidir. Bəndənin bəslədiyi həmin sevgi gözələ görə deyil, gözəlliyə görə olmalıdır. Bu şəkildə hər kəsi və hər şeyi sevməlidir. “Həqiqi eşq”ə bəzən “məcazi eşq”in yolu ilə də çatmaq mümkündür. Buna görə, “məcazi eşq, əsl eşqin körpüsüdür” deyilmişdir [7, s.24].

Azərbaycanlı sufi mütəfəkkirlər Əbunnəcib Sührəvərdi (1097-1168) və Şihabəddin Ömər Sührəvərdi (1145-1234) dəyərli fəlsəfi əsərlərilə elm tarixində özünəməxsus mövqedə dayanırlar. Onların yaradıcılığına nəzər saldıqda həqiqi eşqlə bağlı şeirlərə rast gəlmək mümkündür. Lakin cərəyan yaradıcıları kimi burada yalnız Eynəlküzat Miyanəcinin (1099-1131) və Şihabəddin Yəhya Sührəvərdinin (1154-1191) fəlsəfi poeziyasından nümunələr veriləcəkdir.

Ərəbdilli Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində fəlsəfi məzmunlu yaradıcılığı ilə özünəməxsus yeri olan nümayəndələrindən biri panteizmin banisi Eynəlküzat Miyanəcidir. Filosofun idrak nəzəriyyəsinə mühüm yerlərdən birini “eşq” anlayışı tutur. O, eşqi “Allahı dərk etməyin göstəricisi”, aşiqi “məşuqa qovuşduran qüvvə” adlandırmışdır. Eşqin başlanğıcında aşiq müşahidə edən, məşuq müşahidə edilən sayılır. Lakin bu psixoloji halın sonunda onlar arasında fərq silinir: “Müşahidə edən ilə müşahidə edilən birləşdikdə müşahidə edən müşahidə edilənə, müşahidə edilən müşahidə edənə çevrilir” [8, s.142].

Eynəlküzat Miyanəci fikrini qüvvətləndirmək məqsədilə hədislərin birindən nümunə gətirmişdir: “Kim ki, aşiq oldu və xeyirxah oldu, sonra sirr saxladı və öldü, o, şəhid oldu” [9, s.96]. Mütəfəkkir bildirirdi ki, əgər biri aşiq olarsa və onun eşqi gizlidir. O, eşqdən ölmüşsə, şəhid olmuşdur. Filosof bu müqəddiməni “eşq aləmi” adlandırmışdır. Alim öz eşqində güzəştə getməyə

çalışmış, öz eşqini “vurğun və sərgərdan” hesab etmişdir. Eşqin belə axarı məşuqu qalib, aşiqi isə məğlub edir.

Eynəlqüzat Miyanəci burada həqiqi eşqi mənəvi eşqin timsalında təqdim edərək əfsanələşmiş Qeysin Leyliyə bəslədiyi sevgini örnək göstərmişdir. Hər zaman Məcnun dedikdə, onu Leyli adı eşitdikdə öz ruhunu, canını itirə bilən bir sima kimi vermişdir. Filosof belə bir sevgiyə yiyələnməyən kəslərin Məcnunun Leyliyə bəslədiyi duyğuları yaşamayanların bu mövzuda heç nə anlamadıqlarını, hər şeydən xəbərsiz olduqlarını göstərmişdir. “Məcəzi eşq”də baş vermiş bu istəklər, bağlılıqlar, acılar “Həqiqi eşq”də də baş verir. Bu sevgini anlamaq üçün mütləq onu yaşamaq lazımdır. Hər kim ki, onu yaşamamışsa, qəlbində boşluq hiss edər və ehtiyac duymaz. Aşiq olmaq üçün məşuqun camalını görməyi vacib sayan mütəfəkkir, burada Məcnunun Leyli ilə qarşılaşmasının zəruriliyini göstərmişdir. Daha sonra o, Məcnunun Leylinin adını eşidərək ona aşiq olmasını, yalnız onu düşündüyünü əsas əlamət kimi göstərir. Alimin fikrincə, aşiq ruhən, cismən özünü hissələrinə təslim etməli, həyatını onsuz düşünməməlidir. O, yaşamağın mənasını “Həqiqi eşq”də taparaq onsuz qalmağı ölüm saymalıdır [9, s.97, 98].

Eynəlqüzat Miyanəci eşqi yaşana bilən ən böyük qüvvə hesab edirdi. O, bildirirdi ki, aşiq ruhən özünü dərk etdikdə və qəlbinə dinlədikdə eşqi görməyi bacarır. Eşqin gücü o qədər əzəmətlidir ki, məşuq aşıqla qarşılaşdıqda eşq onları bir-birinə yaxınlaşdırır və eşqə sahiblənilirlər. Mütəfəkkir eşq atəşini təsvir edərkən gözəl bədii təsvirdən istifadə etmişdir. Burada Şərq ədəbiyyatında geniş əksini tapmış daim yanar şam üzərində fırlanan, məhvinə səbəb versə belə pərvanənin ondan ayrı qalmayaraq bir-birlərilə gözlə sezilməyən əlaqəsinə işarə edir. Panteist filosof bildirirdi ki, eşq atəşi pərvanəyə qüvvət verir və onu böyüdür, sonda pərvanə atəşin onun aşiqi olduğunu qəbul edir. Yanar oda bağlılıq istəklə yaranır. Şamın atəşilə məşuq yanaraq meydana çıxır, pərvanənin eşqi alışıraqla alovlanır [9, s.100].

Eynəlqüzat Miyanəci həqiqət yolunu tutan salıqların bəzisini “həqiqət dəlisi” adlandırmışdır. Şəriət sahibləri bildilər ki, bu divanələr bağlanmalıdır. Buna görə də, şəriəti onlara bənd etdilər. O, şeyxin müridə nəsihətini yada salaraq bildirir ki, Allaha divanə və Peyğəmbərə yaxın ol. Eşq atəşinə mübtəla olanlar məşuqla aşiq arasında yol vardır. Bu yolda eşq dəlisinin küfrü ola bilər. Aşiq o zaman şahidə çevrilir ki, görür və nə üçün divanə olduğunu anlayır [9, s.204].

Müxtəlif fəlsəfi cərəyanlarda “eşq” anlayışı, aşiq və məşuqun qovuşması məsələsi fərqli başa düşülür. İşraqilik fəlsəfəsində “işraq” anlayışına qarşı “müşahidə” anlayışı qoyulur. Şüalanma zamanı ali varlıqdan aşağı varlıq yaranır, nurani şüanın mücərrəd nurdan başqa bir mücərrəd nur üzərinə axması prosesidir. Müşahidə isə aşağı varlığın ali varlığı seyr etməsidir. “Hər iki proses ali varlıqla aşağı varlıq arasında, başqa sözlə, görünənlə görün arasında örtük olmadıqda baş verir” [10, s.77].

İşraqilik fəlsəfəsinin banisi Şihabəddin Yəhya Sührəvərdinin yaradıcılığında işığa sevgi, ona qovuşmaq arzusu, aşiqin çəkdiyi həsrət acısı və vüsal səadətilə bağlı şeirləri vardır. Onların birində deyilir:

*Ruhlar daim sizə həsrət çəkir
Sizin vüsalınız [ruhların – Ü.Z.] ətirli bitkisi və şərabıdır.
Sizin məhəbbət bəslədiyiniz adamların qəlbləri sizə can atır
Görüşünüzün gözəlliyindən məmnundur [11, s.245].*

İlk baxışdan gerçək məhəbbət kimi başa düşülən yuxarıdakı beytlər fəlsəfi poeziyanın gözəl nümunələrindəndir. Burada mütəfəkkir “həsrət” və “vüsal” deyərək aşıqlar arasındakı münasibəti deyil, özünün işraqilik ideyasını əsas tutmuşdur. İnsanların ali işıqlar işığına sevgisi, onun seyrinə nail olmaq cəhdi göstərilmişdir. Şihabəddin Sührəvərdinin fəlsəfi baxışlarından söhbət açarkən göstərilmişdir ki, hər bir bəşər övladının ən ali arzusu işıqlar işığının seyri səadətinə çatmaqdır. Yalnız saleh insanların nəsibi olan həmin xoşbəxtlik mütəfəkkirin poeziyasındakı bu məqamın izahıdır. Əksini tapan “aşıqlar” real mənada deyil, qəlbi müqəddəs işığa bağlı insan kimi başa düşülməlidir.

*Gənc oğlanı cahillər inkar etdilər
Onu bir şeydən digərinə aid etdilər.
Bütün canlılar öz məhəbbətində meyitdir
Sanki meyit öz məhəbbətində canlıdır [12, s.2]*

Müqəddəs sevginin aşiqini anlamamaq cahillikdir. Dar düşüncəli insanlar ilahi sevginin mahiyyətini anlamır, hər kəs vəziyyətə öz yozumunu verir. Bəşəri həyatın insanlara müvəqqəti pay kimi hədiyyə edilməsi əksəriyyətin düşüncə səviyyəsində qaranlıq məsələdir. Bu səbəbdən də ilahi sevgiyə bağlı aşiqi çoxları anlamır. Həmin yolda çox cəfalar çəkir. Sonda öz məhəbbətinə qovuşan aşiq cismi ayrılığı ilə buna nail olur. Maddi dünyada hər kəsin gözündə o, ölmüşdür. Lakin ilahi eşqilə cismən yox olsa da, ruhən yeni həyata bağlıdır.

Nəticə. Ümumiyyətlə, insan hisslərinin tərənnümündən yaranmış məhəbbətlə bağlı əsərlər bütün dövrlərdə ədəbiyyatın aparıcı mövzularından sayılmışdır. Zamanın dəyişikliyi, tarixin sınaqları həyatın bütün sahələrində olduğu kimi, mədəniyyətə də təsir göstərmişdir. Mövcud vəziyyətdən çıxış edən şairlər, ədiblər dövrün tələblərinə uyğun mövzulara müraciət etmiş, söz sənətinə münasibət hər mərhələdə özünəməxsusluğu ilə seçilmişdir. Zamanın tələblərinə uyğun olaraq ədəbiyyatın formalarında və məzmununda müxtəlifliklər yaranmışdır. İlk dövrlərdə əgər ədəbiyyatda eşq, məhəbbət anlamı bir bəşərin digərinə bəslədiyi hisslər şəklində başa düşülürdüsə, zaman keçdikcə insanın Yaradana olan sevgisi lirik mövzu kimi mütəfəkkirlərin əsərlərini zənginləşdirdi. Əgər bəşəri sevgidə aşiqin qovuşması maddi dünyanın sevinci sayılırdısa, ilahi məhəbbətin səadəti əbədiyyə çatmaq idi. Şərq ədəbiyyatında məhəbbət anlayışı insanın digər bir bəşərə və öz Yaradana ünvanlamasına dair çoxlu sayda nümunələr vardır.

ƏDƏBİYYAT

1. Крачковски И.Ю. Арабская поэтика в IX в. Избранные сочинения. II том. Москва-Ленинград, 1956
  2. عمر فروخ. تاريخ الادب العربي. الجزء الاول. دار العلم للملاي، بيروت، ١٩٨١
  3. ابن رشيق القيرواني. العمدة في محاسن الشعر و ادبه و نقده. حققه، و فصله، غلق حواشيه محمد محيي الدين عبد الحميد. بيروت، ١٩٧٢
  4. ابو الفرج الاصبهاني. كتاب الاغانى. المجلد الرابع. تحقيق احسان عباس، ابراهيم السعافين، بكر عباس. دار صادر، بيروت
  5. الثعالبي عبد الملك. خاص الخاص. شرحه و علق عليه مأمون بن محى الدين الجنان. دار الكتب العلمية، بيروت - لبنان، ١٩٩٤
  6. Metinlerle tasavvuf terimleri sözlüğü. Tashih Selahaddin ed-Dimeşki el-Ekberi. Tercümü heyeti: Zafer Erginli, İlyas Karsh, Yavuz Köktaş, Nurettin Ödül, Rıfat Resul Sevinç ve Salih Sabri Yavuz. İstanbul-kalem yayınevi. 2006
  7. Cebecioğlu Ethem. Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü. Anka Yayınları, İstanbul, 2004
  8. Məmmədov Zakir. Azərbaycan fəlsəfəsi tarixi. Bakı, 1994
  9. عين القضاة الميانجي. تمهيدات. تهران، ١٩٦٢
  10. Məmmədov Z.C. İşraqilik fəlsəfəsinin ontologiyası. Azərb. SSR EA Xəbərləri (tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası), 1976, № 3
  11. ابن ابى اصبيحة. عيون الانباء في طبقات الاطباء. دار مكتبة الحياة- بيروت، ١٩٦٥
  12. السهروردي شهاب الدين. ديوان امام السهروردي.
- Dəməşqin Zahiryyə kitabxanasında saxlanılan əlyazma